

յան 100-ամյակի առիթով: Կոմիտաս վարդապետ ինքն ալ միմակը, սյուն մը կհանդիսանա մեր մշակույթի պատմության մեջ, իբրև մեր ազգի լուսի փառքերեն մեկը: Թող հավետ անմոռաց մնա իր հիշատակը, միշտ խնկելի թե՛ երկնքի մեջ, թե՛ այստեղ հայոց աշխարհի մեջ: Թող անոր երաժշտական հանճարը միշտ առաջնորդող ոգի մնա մեր բոլոր երաժիշտներուն աչսօր և վաղը և հավիտյան:

Այդ, կհրավիրենք զձեզ բոլորդ որ խոնարհած սրտերով և խորունկ հարգանքով և երախտագիտությամբ աղոթեք մեծ վարդապետի, մեծ արվեստագետի հոգույն խաղաղության և լուսավորության համար. ամեն:

Հավարտ և. պատարագի, Վեհափառ Հայրապետի հանդիսադրությամբ, կատարվում է հոգեհանգիստ՝ ի հիշատակ Կոմիտաս վարդապետի ծննդյան 100-ամյակի:

ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻՆ ՆՎԻՐՎԱԾ ՀԱՆԴԻՍՈՒԹՅՈՒՆ ՎԵՀԱՐԱՆՈՒՄ

Կիրակի, հոկտեմբերի 12-ին, երեկոյան ժամը 18-ին, Վեհարանի հանդիսությանը դահլիճում, Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Ս. Ս. Վազգեն Ա Վեհափառ Հայրապետի բարձր նախագահության ներքո, մեծ հանդիսավորությամբ նշվեց Մայր Աթոռում սրբազան ավանդույթ դարձած հայ մշակույթի տոնը:

Հանդիսությանը ներկա էին Կ. Պոլսի հայոց պատրիարք տ. Ծնորհք արքեպ. Գալստյանը, թեմերի հոգևորական և աշխարհական այն բոլոր հրավիրված ներկայացուցիչները, որոնք ժամանել էին և. Էջմիածին՝ մասնակցելու մեռնոցօրհնության և Ամենայն Հայոց Վեհափառ Հայրապետի ծննդյան 60-ամյակի տոնակատարություններին: Հանդիսությանը ներկա էին նաև Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամները, Մայր Աթոռի պաշտոնեությունը, հոգևոր ճեմարանի դասախոսական կազմը, հայ մշակույթի բազմաթիվ գիտնականներ, մտավորականներ, արվեստի ու մշակույթի գործիչներ և բազմաթիվ հրավիրյալներ:

Ներկա էր նաև ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ Կ. Դալլաքյանը:

Հանդիսությունը ներածական խոսքով բացում է Հյուսիսային Ամերիկայի հայոց արևելյան թեմի առաջնորդ գեր. տ. Թորգոմ արքեպ. Մանուկյանը: Սրբազանը պատմական մի հետադարձ հայացքով անցնում է հայ մշակույթի փառքի դարավոր ճանապարհով և նշում, որ հայ ժողովրդի կազմավորման այգաբացն իսկ սկսվում է ազատությամբ և լուսավորությամբ: Ապա վեր է հանում և. Մաշտոցի, և. Սահակի և մյուս թարգմանիչ վարդապետների մեծ ու անմահ գործը, որով հիմք դրվեց հայ մշակույթին:

Այնուհետև սրբազան հայրը խոսում է հետագա դարերի հայ մշակույթի զարգացման փառավոր էջերի մասին և շեշտում, որ չնայած հայ ազգի պատմական ուղին տառապալից է եղել, չափազանց դառը, այնուամենայնիվ նա ժամանակ է գտել ստեղծագործելու, կառուցելու և զարգացնելու իր մշակույթը:

Ապա սրբազանը խոսքը տալիս է հանդիսության գլխավոր բանախոսին՝ Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրաց Մատենադարանի ավագ գիտական աշխատող և բանասիրական գիտությունների դոկտոր Ասատուր Մնացականյանին, որը հանդես է գալիս հետևյալ բովանդակալից զեկուցումով.

«Վեհափառ Հայրապետ, գերաշնորհ և հոգեշնորհ հայրեր, հարգելի կա-

ուսվարության անրկայացուցիչներ, սիյուսքից եկած սրտի և զգացմունքների եղբայրներ, քույրեր, մայր հայրենիքի զավակներ, թույլ տվեք համագգային, հին ու մեծ մշակութային այս հանդիսակատարությանը նվիրված մեր խոսքն սկսելուց առաջ, մտովին, այստեղ ներկա զգալ բոլոր հայ զանգվածներին, որոնք գտնվում են թե մայր երկրում և թե նրա սահմաններից դուրս, որովհետև հայ մշակույթի, հայ գրի և դպրության, հայ Թարգմանչաց այս տունը՝ բոլորիս է պատկանում: Թույլ տվեք, դարձյալ մտովին, այստեղ ներկա զգալ ի դեմս մեր մեծագործ Հայրապետի՝ հայոց բոլոր հայրապետներին, Գրիգոր Լուսավորչից մինչև Ներսես Աշտարակեցի և իր հաջորդները, ի դեմս որդիապարզ փեսամոր՝ բոլոր փեսամայրերին, արքայամայրերին ու մայրերին: Ի դեմս բոլորիս՝ հայոց բոլոր սերունդներին, հայրենիքի ու նրա մշակույթի համար ընկած բոլոր նահատակներին՝ Հայկ նախնու ճակատագրական ճակատամարտից մինչև Վարդանանք ու Դավիթ-բեկ, մինչև Մեծ եղեռնի անմեղ նահատակները, մինչև Սարդարաբադի հերոսական գոյամարտը ու մինչև Հայրենական մեծ պատերազմի զոհերը:

Թույլ տվեք այսպե՛ս զգալ, որովհետև իրականում հայ մշակույթի տունն ու հայ ժողովուրդ ըմբռնումը անբաժանելի են, ձույլ ու միասնական՝ անկախ ֆիզիկական ու երևույթային բոլոր պարագաներից: Թույլ տվեք այսպե՛ս զգալ նաև այն պատճառով, որպեսզի այս գիտակցությունը հայության բոլոր զանգվածներին առավել սերտորեն շղթայի մայր հայրենիքին, նրա հավերժական Արարատին ու Արագածին, Հշմիածնին ու Մատենադարանին, Երևանին ու Բյուրակահին:

Թանկագին բարեկամներ, մեծ երջանկություն է՝ ահարկու հարվածներից, բնաջնջող վայրագություններից հետո, ունենալ նորից սեփական հայրենիք, փոքր, բայց հզոր, և մեր մեծ բանաստեղծի շուրթերով բացականչել.

Թեպետ և բախտը մեզ շատ հարվածեց,
Երկար դարերով, ահեղ հարվածով,
Թեպետ և էսպես ցրվեց, տարածեց,
Ջրգեց հողեհող, փրոնեց ծովեծով,
Վկա՛ է սակայն բովանդակ երկիր,
Որ մենք կարենք ապրում ենք կրկին,
Եվ ուր հասնում է հայի գիրքն ու գիր՝
Կենդանի է դեռ հայության ոգին...

Այս սուրբ և սարսաղին պահին հաճելի է հիշել և մանավանդ զգալ, որ մեզանից շուրջ 1550 տարի առաջ, այստեղ, Արարատյան դաշտի այս կենտրոնում, Արարատի և Արագածի ծնողական հայացքի տակ, իրենց որդիական, բայց գերմարդկային ու աստվածային պարտքն են կատարել Մեսրոպ Մաշտոցը, Սահակ Պարթևը և Վուստապուր արքան: Եվ եթե մենք ապրում ենք այսօր որպես առաջավոր մարդկության բազմաշարձար, բայց և բազմահանճար մի հատված, ապա առաջին հերթին պարտական ենք այն միասնությանը, որով այստեղ, մեր շնչած ու շրջած վայրերում ծնվեց սեփական գրի ու դրվարության անգուգական գաղափարը և որով ավելի քան իմաստնացավ Օդյակաթի շարականի փալփալած միտքը.

«Էջ Միածինն ի Հօրէ և լոյս փառաց ընդ նմա...»:

Այս անգամ այդ լոյսը ցոլանում էր օտար ափերից հայրենիք վերադարձող Մեսրոպ Մաշտոցի հայաշունչ այն անդրանիկ մագաղաթներից, որոնց վրա առաջին անգամ դրոշմվել էին հայոց այբուբենն ու Աստվածաշնչից ար-

ված թարգմանության փորձը. «Ծանաչել գիմաստությունն և զխրատ, իմանալ զքանն հանճարոյ...»: Դա մի նոր ճանապարհ և գոյատևման մի նոր ընթացք էր հնամենի հայ ժողովրդի համար: Եվ այդ ճանապարհին էր, որ փրկեց մեզ՝ առաջնորդելով մինչև այս լուսավոր ափերը, խոստանալով հավերժություն:

Տոնն այս, որի համար խմբված ենք այսօր, սոսկ քրիստոնյա դարերին չի պատկանում, այն պատկանում է նաև մեր հեթանոս նախնիներին, Հայկյան բոլոր սերունդներին, Արամներին, Արաներին, Արտաշեսներին, Տիգրաններին՝ ընդհուպ մինչև Տրդատ և նրանց աշխարհագրոր բանակներին, արեւապաշտ ուսմիկներին ու քրոմերին, որոնք հզորացրին մեր հայրենիքն ու ազգային ոգին և պարարտ հող պատրաստեցին առաջավոր մի նոր կրոնի՝ քրիստոնեության համար: Այդ նրանք են, որ մեզանից առաջ, այստեղ, Էջմիածնի տաճարի տեղում, իրենց սրբազան տաճարն են կառուցել և դեպի երկինք խնկարկել հայ մշակույթի անմար բոցն ու ծուխը: Եվ եթե Դրիգոր Լուսավորիչը, այդ մեծ հանճարը, այստեղ հեթանոսական հիմքերի վրա կառուցեց Էջմիածնի տաճարը, ապա դա արեց, ճիշտ է, հին կրոնն իսպառ խլացնելու, բայց և հին ու նոր մշակույթի համահայկական, համազգային երկու խոշոր հատվածները մշտապես միմյանց հանգուցելու, շղթայելու համար: Այստեղ է նաև նրա դեռևս լրիվ չգնահատված մեծության գաղտնիքը: Բնականաբար, հենց այստեղ էլ ճառագեց հայ գրի և դպրության ազգապահպան լույսը և հենց այդ տաճարի հովանու տակ էլ բացվեց հայոց առաջին դպրոցը: Հայ ժողովրդի փրկության լծակի հեմման կետը, այս առումով, Էջմիածնը եղավ՝ մաշտոցյան գյուտով: Այդտեղից էր, որ գրավոր կյանքով ապրելու նոր դարաշրջանն իր թևերը փռեց ոչ միայն պատմական Հայաստանի բոլոր բնակավայրերի վրա, այլև հարևան երկրների՝ Վրաց և Աղվանից, հասնելով մինչև հեփթաղների հյուսիսային սահմանները, որպեսզի գրավոր դպրության ոգին մի նոր, երկաթակուփ դարպաս հանդիսանար Կովկասյան լեռնաշղթայի լեռնանցքներում՝ ավազակաբարո և ասպատակող ցեղերի առջև:

Այդ, մաշտոցյան այբուբենը, հայոց դպրությունը, հայոց թարգմանչական արվեստը, հայ ժողովրդի մշակույթը՝ ավելի ամուր գտնվեցին, քան իշխանական ու արքունական բոլոր բերդերն ու բերդապարիսպները: Այցելենք մտովին Վան, Անի, Կարս, Կիլիկիա, Սյունիք, Արցախ, Ամբերդ, Սմբատաբերդ... Բոլոր բերդերն ընկան, խորտակվեցին. չխորտակվեց միայն Մաշտոցաբերդը: Ինչո՞ւ. որովհետև մյուս բոլոր ամրոցները կառուցված էին նյութից, ֆիզիկական ուժով ու մարդկային էությունից դուրս: Մաշտոցը սակայն այն առաջին հայ ճարտարապետը եղավ, որ իր բերդը կառուցեց գաղափարից և ազգային ոգու ներաշխարհում: Նա քաջ գիտեր, որ բոլոր բերդերն էլ երբևէ մատչելի կդառնան թշնամուն, բացի այն բերդից, որը գտնվում է հոգիների աշխարհում, զգացմունքային սարսուղներում, արյան բաղադրանքում և ռդեղի անընդհատ ծալքերում: Ու դրան էր, որ այնուհետև ապավինեց, ու դրանով էր, հիմնականում, որ փրկվեց հայ ժողովուրդը: «Եթե հայերը, — ասում է գերմանացի հայագետ Նոյմանը, — բոլոր այն փոթորիկների մեջ, որ 5-րդ դարից սկսած դրդացրին Ասիան և մանավանդ Հայաստանը, կարողացան իբրև մի անկախ քրիստոնյա ազգ մնալ, պատճառը գլխավորապես ազգային լեզվի տառերի գյուտին պետք է վերագրել»: Ֆրանսիացի հայագետ Մեյեն, կարծես լրացնելով այդ միտքը, գրում է. «Կարելի է ասել, որ հայ մշակույթը սկսեց իր իսկական գոյությունը այբուբենի ստեղծումից, Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանությունից ու նրան հաջորդող գրականությունից, որոնք և հայ ժողովրդին բերեցին ինքնաճանաչում»:

Այստեղից արդեն մենք դեմ առ դեմ ենք ելնում Երևանի բարձունքներից մեկի լանջին կանգնած ճարտարապետական մի ուրիշ կոթողի, - հայոց մի ուրիշ արբազան տաճարի՝ Մաշտոցի անվան Մատենադարանի առջև, որի կամարների ներքո իրենց հավերժական հանգիստն են վայելում հայ դպրության մատյանները, հայոց աշխարհի ու աշխարհի պարծանք՝ մեր ձեռագրերը: Բայց մենք Մաշտոցյան Մատենադարանի անունը տալով, իսկույն պիտի հիշենք նաև ս. Հակոբյանց, ս. Ղազարի, Վիեննայի խոշոր մատենադարանները, ինչպես և աշխարհով մեկ փոխված հայոց ձեռագրերի բոլոր մեծ ու փոքր հավաքածուները, որոնց հանրագումարն է հենց իսկական հայոց համագրային մատենադարանը: Այսպես է պահանջում իրերին նայել ոչ միայն ազգային մշակույթի գիտական ու պատմական շահը, այլև ինքը՝ այդ հոգևոր հարստության նահապետը՝ Մեսրոպ Մաշտոցը: Նրա ամենատես ու ազատախոհ հայացքի հանդեպ այդ ժառանգությունը ձգվում է, տարածվելով մինչև մեր օրերը, մինչև աշակերտական այն տեսությանը, ուր առաջին անգամ անփորձ թաթիկներով գրվում են այբուբենի տառերը: Այս է իսկական մաշտոցյան ժառանգության սահմանագիծը, որ գտնվում է թանաքից չչորացած բոլոր գրիչների, մատիտների, վրձինների, տպարանային տառերի կենդանի ու շարժուն շուրթերի վրա:

Բայց խոսել այդ բոլորի մասին՝ մեկ ամփոփելույթի մեջ անհնարին կլիներ, ուստի թույլ տվեք սահմանափակվել Մատենադարանի հարստության մասնակի հիշատակումով, այն գիտակցությամբ, թե ազնվահատիկ ցորենի վիթխարի շեղծից առնված մեկ բուռն էլ կարող է գաղափար ստեղծել ամբողջի մասին:

Հիշել Մատենադարանը, նշանակում է՝ ամենից առաջ խոնարհվել այն բոլոր սերունդների հշատակի առջև, որոնք, մաշտոցյան օրերից սկսած, ստեղծել են մեր անգուգայկան ձեռագրերը, մեղվի նման ամբարել նրանց մեջ մարդկային մտքի ու սրտի բոլոր ազնիվ արտադրանքները, փափաղել և կյանքի գնով կտակել մեզ: Չկա ձեռագիր, որի գրիչը կամ հեղինակները մոտովին աչքերը հառած չլինեն դեպի գալիք սերունդները և խնդրած չլինեն ընդամենը մեկ հատիկ «ողորմյա»-ով բարի հիշել իրենց: Նրանք իրենց ծանր ու դժվարին պարտքը կատարել են արթությամբ, աշխատենք մենք էլ չթերանալ իրագործելու այնքան թեթև, բայց և այնքան անհրաժեշտ ու մարդկային մեր պարտքը՝ նրանց հիշատակի առջև:

Այն, ինչ ստեղծվել է անցյալում որպես հայկական ձեռագրային հարբստություն, ամբողջությամբ չէ, որ հասել է մեզ. դրա մեծ մասը ոչնչացել է պատերազմների, գերելարությունների, հրկիզումների և այլ բարբարոսությունների ժամանակ: Պահպանվել է եղածի մի չնչին մասը միայն: Լոկ Մաշտոցյան Մատենադարանում այսօր պահպանվում է շուրջ 11 հազար ձեռագիր, մյուս վայրերում՝ շուրջ 15 հազար ձեռագիր. մոտավորապես 26 հազար ձեռագիր: Բայց եթե մի պահ փորձենք հաշվի առնել նաև այն քայքայված ձեռագրերը, որոնցից պահպանվել են սոսկ պատահիկ-պահպանակներ, ապա այդ թիվը կարող է կրկնապատկվել: Իսկ եթե փորձենք հաշվի առնել և այն, որ ամեն մի պահպանված ձեռագիր ունեցել է իր գաղափար-օրինակը, որից ընդօրինակել է ինքը, բայց այդ գաղափար-օրինակը մեզ չի հասել, ապա այդ կրկնակի 26 հազարը նորից կարող է կրկնապատկվել: Եթե չմոռանանք, որ միայն Սյունիքում 11-րդ դարում թշնամին այրեց 10 հազար ձեռագիր, Մաշտոցյան մի ամբողջ Մատենադարան, այն էլ հնագույն ձեռագրերը (հիշելով, որ դա հարյուրավոր դեպքերից մեկն է, ապա թերևս մի փոքրիկ գաղա-

փար կազմենք այն պատկառելի թվի մասին, որից պիտի բաղկանար Մաշ-տոցյան համագային Մատենադարանը:

Սակայն այն չնչին մասը, որ հասել է մեզ, թե քանակով և թե տեսակա-րար կշռով բավական է, որպեսզի հայ ժողովուրդն իր տեղն ունենա աշխարհի ամենատաջավոր ու հին ժողովուրդների շարքում:

Փորձենք փոքր ինչ թափանցել մատենագրության մշակույթի այդ հա-րքատության ներսը: Այստեղ մեր առջև է բարձրանում, ամենից առաջ, Աստ-վածաշունչը՝ իր Հին ու Նոր Ուխտերով, որպես հայերեն առաջին անկյունա-քարային թարգմանական ու սրբազան հատոր: Այդ վիթխարածավալ երկի թարգմանությունն այնքան հմտորեն կատարվեց, որ օտար մասնագետներն այն համարեցին բոլոր թարգմանությունների թագուհին: Ծուրջ 30 տարի ա-ռաջ ռուսին ժողովրդի խոշոր մտածող Նիկոլա Յորգան, դիմելով հայերին, հայագիտական մի նստաշրջանում, ասաց. «Դո՛ւք, որ հավաքված եք այսօր ձեր մեծ դարադարձը (այսինքն, Աստվածաշունչի թարգմանության 1500-ամ-յակը) տոնելու համար, գիտե՛ք, թե որքան իրավունք ունիք հպարտ ըլլալու... Ժողովուրդներ կան, որ բռնության հաղթանակը պաշտամունք ըրած են ի-րենց: Բայց ի՞նչ գեղեցիկ է, երբ ձերիցին նման հին և մեծ ժողովուրդ մը... կը-տունեն իր հոգևոր նվաճումները: Աստվածաշունչի ձեր թարգմանությունը ասկե տասնհինգ դար առաջ, մեկն է ամենեն մեծ հոգեկան հաղթանակներեն, գորս երբևէ ժողովուրդ մը կրնա տարած ըլլալ պատմության մեջ»:

Աստվածաշունչի թարգմանությանը հայ իրականության մեջ հաջորդեցին ուրիշ գործեր: Եվ հայկական թարգմանական արվեստը աստիճանաբար իր գիրկն առավ մարդկության լավագույն խոհերի ու զգացմունքների ընտիր մարգարիտները՝ հունական փիլիսոփայությունից մինչև հնդկական «Յոթ ի-մաստասերները», ասորեստանյան «Խիկարից» մինչև արաբական «Հազար ու մի գիշերները»: Դրա շնորհիվ հայ ստեղծագործ միտքը մի կողմից մշակեց համաշխարհային առաջավոր գիծ ու ճաշակ, իսկ մյուս կողմից՝ եղբայրու-թյան կամուրջ նետեց դեպի աշխարհի բոլոր ժողովուրդների արտերը: Դրանք մաշտոցյան կամուրջներ են:

Հայոց մատենագրության մյուս խոշոր հարստությունը հայ պատմագրու-թյունն է՝ սկսած Ագաթանգեղոսից, Փավստոսից, Եղիշեից, Մովսես Խորենա-ցուց և վերջացրած նրանց բոլոր հաջորդներով, որոնք մոռացությունից փր-կեցին ոչ միայն քրիստոնյա դարերի հայոց պատմությունը, այլև հզոր լու-սարձակներ ուղղեցին դեպի հեռավոր դարերի խորքը, ընդհուպ մինչև Արա Գեղեցիկ ու Ծամիրամ, Արամ և Հայկ Նահապետ: Նրանց երկերում պատ-կերված Վարդան Մամիկոնյաններն ու Գայլ Վահանները թաղվեցին հայրենի հողում, որպեսզի հառնեին մագաղաթներից՝ որպես հավերժական առաջ-նորդներ գալիքի բոլոր հայրենական ճակատամարտերի: Նրանց շնորհիվ հայ ժողովուրդը ճանաչեց իր հայրենիքի, իրավունքի և բարոյական պարտա-կանության սահմանները:

Յուրաքանչյուր ժողովրդի մտքի խորության ստույգ չափանիշը, ամենից առաջ, նրա փիլիսոփայությունն է, վերլուծական մտքի այն արգասիքը, որի մեջ ցղանում են բնության ու հասարակական բոլոր երևույթների օրինաչա-փությունները: Հայ մտքի հին ու միջնադարյան անդաստանում վիթխարի գա-զաթների նման կանգնած են Եզնիկ Կողբացին, Դավիթ Անհաղթը, Վահրամ Կիլիկեցին, Հովհաննես Որոտնեցին, Գրիգոր Տաթևացին, որոնց իրենց մշա-կած ուսմունքներով ուղի և ողնաշար տվին հայ մշակույթին, որպեսզի նա անապայաք ընթանար իր դժվարին ճանապարհը: Հպարտությամբ պիտի

նշել, որ այսօր Խորհրդային Միության ժողովուրդների փիլիսոփայության պատմությանը նվիրված հատորները սկսվում են հայ փիլիսոփաների աճուններով ու գործերով:

Հայ մատենագրության մեջ մեծ տեղ են գրավում աշխարհագրությունը, տոմարը, տիեզերագիտությունը, մաթեմատիկան, բնագիտությունը և հարակից այլ բնագավառներ, որոնց խոշոր ներկայացուցիչն է 7-րդ դարի համաշխարհային տիտան Անանիա Շիրակացին: Նրան շատ մասնագետներ են գնահատել, բայց մենք կկամենայինք, որպեսզի նա հիշվեր իր տեսիլքներից մեկի համաձայն: Տեսնում էի, ասում է նա, Արեգա՛կը, որ դեպի ինձ էր գալիս, և ես ընդառաջ գնալով իմ գիրկն առա նրան: Այո՛, այսպես ավելի ճիշտ է երևում Շիրակի մեծ գավալը՝ արևը գրկին միջնադարի խավարի գիշերներում:

Հայ դպրության բազմադարյան ուղեկիցը հանդիսացան հայ մանրանկարչությունն ու որմնանկարչությունը, որոնք իրենց գույներն առնելով գորգագործությունից, խեցեգործությունից, ինչպես նաև հայրենի բնությունից ու նկարիչների երևակայությունից, Կիլիկիայում Թորոս Ռոսլին ծնեցին, Վալում՝ Ծերուն Ծաղկող, Նոր Զուղայում՝ Հակոբ Զուղայեցի, Մոսկովյան Կրեմլում՝ Բոգդան Սալթանյան, իսկ Շոռոթում՝ Նաղաշ Հովնաթան, որի նկարիչ որդիները, թոռներն ու ծոռները երկու հարյուր տարի շարունակ հսկում էին՝ համակովկասյան նկարչական դպրոցների վրա՝ իրենց հայեցի երանգաւնաւով ու հանճարով: Ազգային այդ պարարտ հողն ու ավանդներն էին, որ հեռավոր Ղրիմում Ալվազովսկի երկնեցին, իսկ մեր սերնդին պարզեցին վրձնի կախարդ՝ Մարտիրոս Սարյան:

Հայոց ձեռագրաշխարհում խոսում է ամեն, ամեն ինչ, անգամ կազմի կաշին, փայտը, քուղը, սոսինձն ու գամը. չի խոսում սակայն ամենագգացմունքայինը, ամենանրբագույնը՝ երաժշտությունը: Մոգական գավազանով համրացել են խազերը, և նրանց մեջ՝ այնքա՛ն մեղեդիներ, այնքա՛ն դայլայլանքներ, որոնցով լցված են եղել միջնադարյան բոլոր տաճարներն ու վանքերը, հոգիներն ու սրտերը: Ու եղավ մի պահ, որ նրանք հասկանալի դարձան էջմիածնի սան և բոլոր ժամանակների ուսուցիչ անմահ Կոմիտասին. բայց նա էլ համրացավ... Թուրքական ահագարհուր նախճիրում կործանվեց բնական այդ տաճարը՝ լցված համագգային բոլոր նվազներով. ավերակվեց այդ կենդանի «Երգ երգոցը», տիեզերային սքանչելի հյուսվածքը, որպեսզի անէանար և ոգեղինացած՝ հսկեր գալիք սերունդների հավերժական համանվազը: Որքան ճիշտ է ըմբռնել այդ երևույթի անընդգրկելի ոգին՝ բանաստեղծ Դարույր Սևակը.

Դու՛ սրբազան մի ավազան,
Որ մեր հոգին սխտահանեց.
Դու՛ բիբլիական մի գավազան,
Որ ուր դիպավ, աղբյուր հանեց.
Դու՛ մեր կարոտ ու մեր մորմոք,
Մեր տաղի քուրմ,
Մեր խաղի մոգ,
Մեր մշտահունչ ու մշտաբթուն
Անլուելի զանգակատուն...

Ուղիղ չորս օր առաջ լրացավ այդ վսեմ հանճարի ծննդյան 100-րդ տարին. թույլ տվեք հարյուր անգամ ծունկի գալ նրա անվան ու հիշատակի առջև:

Մատենադարանը մի կախարդական աշխարհ է, որի գանձերի պաշարում իր ուրույն տեղն ունի հայոց գրականությունը, և ուր փայլատալում են արվեստավոր խոսքի այն բոլոր երանգները, որոնք երբևէ հաստ են կոխվել միջնադարին: Այստեղ էլ առաջինը Մաշտոցն է:

Իմ նեղության պահին օգնի՛ր ինձ, Տե՛ր,
Ինչպես՝ երբեմն Հովնանին, և ողորմյա՛.
Հանցանքներից իմ այս մաքրի՛ր ինձ, Տե՛ր,
Ինչպես՝ երբեմն մաքսավորին, և ողորմյա՛.
Նենգող լեզուներից փրկի՛ր ինձ, Տե՛ր,
Եվ արյունից ապրեցրու և ողորմյա՛...

Ահա հայոց առաջին հիմնը՝ գրավոր դպրության մեջ:

Գիրն ու դպրությունը հնարավոր դարձրին, որ 10-րդ դարի հայ իրականությունը աշխարհ հաներ համաշխարհային մեծության այնպիսի հանճար, ինչպիսին էր Գրիգոր Նարեկացին: Դեպքերի զարմանալի բերումով պետք եղավ ուղիղ հազար տարի, որպեսզի նրան ճանաչեր Եվրոպան և սքանչանար՝ սրտնեղով, բայց չգտնելով նրան զուգակից: Նարեկացուց հետո էր, որ, ըստ ամենայնի, բացվեցին գեղարվեստական լիարժեք մտածողությունը, հայոց լեզվի հարստություններն օգտագործելու մեծագույն հնարավորությունները և գալիքի շուրջաշուրջ քնարերգության բոլոր դոները: Նրանից հետո անսպասելի չէին այլևս ոչ Ֆրիկը և ոչ էլ նույնիսկ Հովհաննես Թլկուրացին ու Սալաթ-Նովան, որովհետև նրանց երկունքը կանխատեսված էր Գրիգոր Նարեկացու տաղերում և «Երգ երգոցի» մեկնության մեջ:

Դժվար կլինե՞ր մեկ առ մեկ, թեկուզ և թեթևակի թվարկման եղանակով սպասել Մատենադարանի հարստությունները. ուստի թույլ տվե՛ք հիշել նրա մեծագույն հատվածներից ևս մեկը: Խոսքը՝ եկեղեցական-ծիսական գրականության մասին է՝ մաշտոցների, շարակնոցների, ճաշոցների, կանոնգրքերի, մատընտիրների, հայամավորքների, գանձարանների, որոնք իրենց բազմազանությամբ ունեին մի նպատակ՝ դաստիարակել ու պահպանել քրիստոնյա մի հայ ժողովուրդ և ամեն կերպ խոչընդոտել նրա ձուլմանը թե քրիստոնյա և թե ոչ քրիստոնյա միջավայրերում: Ոչ մի պետական օրենք, միջնադարի ու ասպատակությունների այն դժոխային պայմաններում, այդ մեծ գործը այնքան նպատակալաց ձևով չէր կարող իրականացնել, ինչպես՝ հայոց պետականակերպարանը եկեղեցին:

Այստեղից մեր առջև խոյանում են հայոց վանքերն ու տաճարները, մատուռներն ու խաչքարերը, որոնց խոնարհված ու մամուկալած կամարների ներքո դարեր շարունակ անմար կրակի պես բոցկլտացել է ազգապահպանության անջեջ կրակը: Նրանք, ճարտարապետական այդ կոթողներն են միաժամանակ հովանի հանդիսացել հայ գրչության և ձեռագրերի ծաղկման: Դժվար է գտնել մի ձեռագիր, որը գրված չլինի «ընդ հովանեաւ» այս կամ այն վանքի, տաճարի: Դրանք, այդ կոթողները միաժամանակ հայ ժողովրդի ճարտարապետական հանճարի այն աստվածապարզ մարմնացումը հանդիսացան, որոնք իրենց աննախադեպ ու ինքնաստեղծ արվեստով, անջնջելի կնիք դրին ոչ միայն լեռնոտ Կովկասի դեմքին, այլև զգալի շուք տվին բարձրաճաշակ Եվրոպայի մշակույթին:

Այսօր մենք չենք կարող մեր հոգու մեջ, մեր էության ներսում հավերժորեն կանգուն չզգալ հայ ճարտարապետության բոլոր կոթողները՝ սկսած մայր Էջմիածնից, Հաղպատ-Սանահնից, Տաթև-Գանձասարից մինչև Անիի

Մայր տաճարը, նրա հազար ու մեկ եկեղեցիները, Մշո սուրբ Կարապետն ու Դրազարկը, Աղթամարն ու Կարսի Առաքելոցը, որոնք բազմադարյան մտավորությանը սպասում են աղոթքի ու խնկարկման:

Թանկագին հարազատներ, մեր խոսքն ու միտքը խիստ թերի կլինեն, եթե մենք այս հանդիսավոր պահին չհիշեինք նրանց, ում կյանքի ու արյան գնով պահպանվեցին և մեզ հասան հայոց մշակույթի նշխարները: Այս ատումով ցնցող տեղեկություններ են հաղորդում հատկապես ձեռագրերի հիշատակարանները և նրանց հետ կապված պատմությունները: Դրանց մեջ արտասուցված է մեր գրապաշտ մախնիների անձնուրացությունը: Նրանք ոչ թե աչքի լույսի պես են պահպանել այդ սրբությունները, այլ պարզապես կյանքի ու արյան գնով:

Մաշտոցի անվան Մատենադարանում մի ձեռագիր կա. այն գրված է Հովհաննես Որոտնեցու համալսարանի ունկնդիր Հակոբ Ոստանցու ձեռքով, այն ժամանակ, երբ Լենկթեմուրի հետապնդումներից խույս տալով, նշված համալսարանը թափառում էր լեռից լեռ և շարունակում իր ուսման ընթացքը: Դա մի մեծարժեք հատոր է՝ Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու, Գրիգոր Տղայի և ուրիշների ընտիր երկերով: Ձեռագրի վերջում՝ Հակոբ Ոստանցու հիշատակարանն է՝ այդ բոլորի նկարագրությամբ: Իսկ ձեռագրի առաջին էջին՝ Հակոբ Ոստանցու ընկերներից մեկի կցկտուր նշումն է Հակոբի նահատակվելու մասին: Այդ տողի մոտ մինչև հիմա էլ սևին է տալիս չորացած արյան մի կաթիլ... Հակոբ Ոստանցու արյունն է դա...

Այսպես են ահա գրվել ու փրկվել մեր ձեռագրերը:

Հաղպատ-Սանահինի շրջակայքում մի ձոր կա, իսկ այնտեղ՝ մի մոռացված սրբավայր՝ Երեք խաչ անունով: Ուլքե՞ր են թաղված այդ խաչքարերի տակ. երեք քահանա՝ իրենց դպիրներով: Մոտեցող թշնամու վտանգն զգալով, նրանք քարայրների մեջ են թաքցնում վանքի սրբություններն ու ձեռագրերը և վերադարձի ճանապարհին ընկնում թշնամու ձեռքը: Թշնամին ստիպում է նրանց ցույց տալ սրբությունների ու ձեռագրերի տեղը: Քահանաներըն ու դպիրները հրաժարվում են և նահատակվում՝ հանուն այդ սրբությունների գոյատևման:

Ահա թե ինչպես են փրկվել մեր ձեռագրերը:

Լենինականի շրջակայքում, Արփաչայի ափին, մի գյուղ կա. այնտեղ՝ մի տարեց կին՝ Բայազ անունով: Նա Արևմտյան Հայաստանից է փախել, իր հետ բերելով մի հին Ավետարան: Մատենադարանի աշխատակիցները եղան նրա մոտ և խնդրեցին, որ նա այդ ձեռագիրը հանձնեք Մատենադարանին: Մերժեց: Դրան առաջարկեցին, մերժեց. ավելի մեծ գումար խոստացան. ավելի խիստ մերժեց: Հարցրին պատճառը. լաց եղավ: Պարզվեց, որ ջարդերի ժամանակ նա տնից վերցնում է միայն այդ Ավետարանը և իր փոքր երեխային. մեկին դնում է խորշիկի (ուսապարկի) մի գրպանը, իսկ մյուսին՝ մյուս, զգույն ուսը և փախչում: Ծանապարհին երբ տեսնում է, որ թուրքերը մոտենում են, և ինքն էլ արդեն հոգնած է լինում, ստիպված է լինում բեռը թեթևացնել: Ո՞րը թողնել, ո՞րը փրկել. պապենական սրբությունը, թե՛ երեխան: Մտածում է, որ երեխան գոնե ոտքեր ունի և կարող է փախչել. ուստի երեխային դնում է մոտակա կանաչ արտի մեջ ու ասում՝ «փախիր», իսկ ինքը Ավետարանը շալակած փախչում է ճանապարհով...

Այսպես են ահա փրկվել հայոց ձեռագրերը:

Կկամենայից սակայն այս տխուր պատմություններին ավելացնել նաև մի ուրիշը, որը նույնպես մեծ խորհուրդ ունի: Ո՞վ եղբայրներ, ասում է մի

գրիչ, բարի հիշեցեք «և գղատեբան իմ՝ զնորարողոց զԽանիբեկին և զՀովհիսիմին, որ ի սկսանել գրոցս՝ զմին ծնաւ և յաւարտելն՝ զմիսն»:

Նաև այսպէս է եղել, երբ մեկ ընդ մեջ ծնվել են գրքերն ու երեխաները: Եվ իշխող օրինաչափությունն այն է եղել՝ հայոց մշակույթի ծննդի և գոյատևման դժվար ճանապարհին:

Վերևում ասվածից հասկանալի է, թե ինչու հայ մշակույթը՝ հայ ժողովրդի սրբությունն է ու գուրգուրանքի առարկան: Ով եղել է Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, անշուշտ, նա տեսած կլինի այն հոգատար, սրտացալ, խորապէս գիտակից ու պատշաճ վերաբերմունքը, որ գոյություն ունի ձեռագրերի նկատմամբ: Նույնը պիտի ասել նաև Երևանի պատմական թանգարանի, պատկերասրահի, գրական թանգարանի և այլ հաստատությունների մասին, ուր կուտակված են մեր ժողովրդի հաճախումով ու արշամբ պահված մշակութային գանձերը: Բայց սոսկ պահպանությունն ու համալրումը, որին մեծապէս օգնում են մեր ափյուրքի հարազատները, շատ քիչ կլինեն՝ պատշաճը հատուցած լինելու համար: Ստեղծված են բազմաթիվ գիտա-հետազոտական հաստատություններ՝ այդ բոլորը քննելու, ուսումնասիրելու և հրատարակելու: Հիշենք Հին ձեռագրերի ինստիտուտը (Մատենադարան), գիտությունների ակադեմիայի գրականության, պատմության, արվեստի, փիլիսոփայության, հնագիտության և ազգագրության, արևելագիտության և այլ ինստիտուտները, պետական համալսարանը, մանկավարժական ինստիտուտը, հնությունների պահպանության մարմինները և շատ ուրիշ հաստատություններ, որոնց հրատարակած պատմական արժեքավոր հատորներից կարելի է մի ամբողջ գրադարան կազմել:

Հպարտությամբ պիտի հիշել Երուսաղեմի, Վենետիկի, Վիեննայի, Լենթիխսի Զմմաթի, Նոր Զուղայի, ինչպէս նաև աշխարհի այլ վայրերում գտնվող հայոց մեծ ու փոքր մատենադարանների դերը՝ նույն համագային վեհ ու սուրբ գործում:

Թանկագին բարեկամներ, վերջերս հայ ժողովուրդն ու ողջ աշխարհը մեծ շուքով նշեց մեր մշակույթի խոշորագույն գազաթներից մեկի՝ Հովհաննես Թումանյանի ծննդյան 100-ամյակը: Թույլ տվեք, ի հարգանս այդ հաճախի պայծառ հիշատակի, մեր խոսքն ավարտել նրա տողերով՝ նվիրված մեր ժողովրդի գոյատևման գաղափարին և նրա մեծագույն ազդակը հանդիսացող գրի և գրքի դրվատանքին.

...Սահակ ու Մեսրոպ, և շատ պանծալիք,
Որ լըցրիք հայոց աշխարհքն ու սրտեր՝
Լուսավոր կյանքի սիրով երջանիկ
Ու ձըգտում տվիք—ձըգտել դեպի վեր,

Քանի որ դուք կաք, քանի կըմնաք,
Հոյակապ պուններ հայության ոգու,
Մենք միշտ անասան առաջ՝ տի գնանք:
Ինչքան մեր ճամփան լինի ահարկու:

Եվ տոն կըտոնենք էսպէս խնդագին,
Եվ թող իմանա բովանդակ երկիր—
Ապրում է անմեռ հայությունը հին,
Ապրում են անմահ իրեն գիրքն ու գիրք: